

<https://doi.org/10.62837/2024.4.424>

FATMA RAMİZ QIZI HÜSEYNOVA
Bakı Slavyan Universiteti, baş müəllim
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan, Bakı

ŞƏRQİN QƏRB ƏDƏBİYYATINA TƏSİRİ

Xülasə

Şərqlə Qərbin elmi görüşləri texnika və ədəbiyyat sahəsində baş tutdu. Ədəbiyyat sahəsində Avropa şərqşünasları siyasət, mədəniyyət və dinlə bağlı müşahidələrini ölkələrinə və ədəbiyyatlarına çatdırmağa çalışdılar. Qərb səlib yürüşləri zamanı şərq mədəniyyəti ilə tanış oldu, lakin əməvilərin İspaniyada yaşadığı dövr Avropa siyasətçilərinə, din xadimlərinə və yazıçılarına böyük təsir göstərdi. Bu məqalədə şərq ədəbiyyatının qərb ədəbiyyatına təsiri araşdırılır. Ən ilkin təsirlənmə səbəbi olaraq da qərb mətnlərinin şərq dillərinə tərcümə amili vurğulanır. Aydınır ki, Qərbin indiki dəyərləri ilə meydana çıxmasında Şərq mədəniyyətlərinin, xüsusən də İslam sivilizasiyasının danılmaz rolu olmuşdur. Əndəlus Əməvi dövləti və Səlib yürüşləri sayəsində Qərb bir çox memarlıq və ədəbi elementlərlə yanaşı, humanizm fəlsəfi yanaşmasını da mənimsəmiş oldu. Xüsusilə Toledo, Granada, Cordoba və Sevilla şəhərləri Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin öyrənilməsi üçün tərcümə və mədəniyyət mərkəzləri idi. Şərqlə qərbdə elmə təsiri 8-ci əsrdən başlayır. Bu tədqiqat bəzi Qərb mütəfəkkirlərinin və müəlliflərinin şərq mədəniyyəti və cəmiyyəti ilə bağlı fikirlərini araşdırır.

Açar sözlər: Şərq ədəbiyyatı, Qərb ədəbiyyatı, Nizami, Fizuli

EASTERN INFLUENCES ON WESTERN LITERATURE

FATMA HUSEYNOVA

SUMMARY

The scientific encounter of East and West has been in the fields of technic and literary. In literary field, European orientalisks aimed to convey their observations on politics, culture and religion to their own countries and literatures. The West met eastern culture during the crusades; however there has been a great impact on European politicians, religious functionaries and authors from the period when Umayyad dwelled in Spain. The culture and translation centers particularly in Spain had done many translations from eastern languages (Arabic, Syria, Aramaic, Hebrew and Farsi) in the fields of mathematics, medicine and astronomy and these translations attracted western societies. Especially the cities of Toledo, Granada, Cordoba and Seville had been the centers of translation and culture where cultures of East and West were learnt. The effects of the east on science in the west started from 8th century on. The current study examines the impartial views of some western thinkers and authors about eastern culture and society

Keywords: *Eastern Literature, Western Literature, Nizami, Fuzuli*

ВОСТОЧНЫЕ ВЛИЯНИЯ НА ЗАПАДНУЮ ЛИТЕРАТУРУ ФАТЬМА ГУСЕЙНОВА

РЕЗЮМЕ

В данном исследовании рассматривается влияние восточной литературы на западную литературу. Во введении исследуется влияние перевода как влиятельного фактора в привлечении интереса Запада. Понятно, что восточные культуры, и особенно исламская цивилизация, сыграли неоспоримую роль в возникновении Запада с его нынешними ценностями. Благодаря андалузскому государству Омейядов и крестовым походам Запад получил множество архитектурных и литературных элементов, а также философских движений, таких как гуманизм. Особенно города Толедо, Гранада, Кордова и Севилья были центрами перевода и культуры, где изучались культуры Востока и Запада. Влияние Востока на науку на Западе началось начиная с 8-го века. В настоящем исследовании рассматриваются беспристрастные взгляды некоторых западных мыслителей и авторов на восточную культуру и общество.

Ключевые слова: *Восточная литература, Западная литература, Низами, Физули*

Qərb mədəniyyətinin əsasında e.ə. VI əsrdən başlayaraq Yunan adasında formalaşan mədəniyyət dayanır, hansı ki, qərblilər böyük qürurla bu mədəniyyəti nəinki özlərinin ən qədim mədəniyyəti hesab edirlər, həmçinin bütün dünyaya da həqiqi mədəniyyətin buradan yayıldığına inanırlar. Ancaq belə olan halda bir sual yaranır, həqiqətənmə həmin dövrdə Qərb və Şərq bir-birindən fərqlənən iki mədəniyyət idi? Bizim fikrimizcə, xeyr. Həmin dövrdə Antik yunan mədəniyyətinin də daxil olduğu daha geniş bir kultür halqası var idi ki, onu Yunan-Misir-Mesopotamiya halqası adlandırırlar. Və bu mədəniyyət halqasının mərkəzi Yunanıstan deyil Misir və Mesopotomiya qəbul olunurdu. Hətta bəzi Yunan filosofları düşünürdülər ki, Misirə və Mesopotamiyaya getmədən, orada təhsil almadan həqiqi filosof olmaq mümkün deyil.

Şərq ədəbiyyatına aid mətnlərin qərb ədəbiyyatına inteqrasiyası ilk olaraq yazılı şəkildə ərəb dilindən müxtəlif avropa dillərinə olunan tərcümələr vasitəsi ilə mümkün olmuşdur. Bu tərcümələr həm şəxslər tərəfindən müstəqil olaraq, həm də mərkəzlər tərəfindən həyata keçirilirdi.

Qərbdə yaradılmış tərcümə mərkəzlərindəki ilk mütərcimlərdən biri, Hermann Contractus olaraq tanınan Herman Von Reichenau (1054) olmuşdur. Qərb tədqiqatçısı Welborna görə, onun məşhur iki əsərindəki fikirləri, riyazi hesablamalar və həndəsi fiqurlar haqda düşüncələri, müsəlman astronomiya alimi MaşaAllah b. Eserinin (815) eyni mövzuda yazdığı əsərdəki məlumatlarla tamamilə üst-üstə düşür. Hermann bu əsərlərində latınca qarşılığı olmayan orijinal ərəb sözlərinin əslini sadəcə latın hərfləri ilə yazaraq olduğu kimi saxlamışdır. O, bu iki əsəri kiçik dəyişikliklər edərək öz adı ilə çap etdirmişdir.

Yenə ilk tərcüməçilərdən olan 1015-ci ildə Tunisin Karfagen şəhərində anadan olmuş Konstantin d'Africain (1087) adlı keşişdir. O, Kayravanda ərəb dilini

öyrənərək tibb təhsili almış, daha sona Misirə gedərək riyazi bilgiler üzrə oxumuş və Sicilyaya qayıdaraq norman hökumdarları tərəfindən inşa edilmiş Monte Casino adlı bir monastırın idarəçisi olmuşdur.

Konstantin d'Afrika, demək olar ki, Şimali Afrikada olan bütün tibbə aid kitabları tərcümə etmişdir. Onun bu fəaliyyəti tam tərcümədən çox ərəbcə tibb kitablarının izahı, şərh, sitat və ya hətta plagiat yolu ilə ötürülməsindən ibarət idi. Bu tərcümələr Avropanın tibb fakültələri üzərində olduqca yenilikçi təsir meydana gətirmişdir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, qərbdə ərəb dilindən latın dilinə olunan tərcümələr arasında İbn Sina (1037) və İbn Rüşdün (1198) əsərləri mühüm yer tutur. Bu tərcümələr qərb elminin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Qərblilər ərəbcədən öz dillərinə tərcümə edəndə bir çox ərəb adlarını latınlaşdırırdılar. İbn Sina üçün Avicenna, İbn Rüşd üçün Averroes, İbn əl-Heysəm üçün Alhazen, Battani üçün Albatenius deyilirdi. Ərəb dilindən tərcümələrlə başlayan fəaliyyətlərin təbii nəticəsi olaraq, qərb elminin inkişafında islam elmi ənənəsinin əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdiyi görüldü.

Qərb ədəbiyyatının bir çox mühüm simaları Şərq ədəbiyyatından ilhamlanaraq şedevr əsərlər yaratdıqları və bu təsirlərin bəzi qərb alimləri tərəfindən də qəbul olunduğu məlum olmuşdur.

Qərbdə ərəb dilindən olunan tərcümələr yunan dilindən olanlardan çox əvvəl idi və demək olar ki, bu cür tərcümələr daha çox tərcih olunurdu. Ərəb dilindən gələn əsərlərin nüfuzu daha yüksək idi. Həm də istifadə baxımından daha etibarlı idilər. Çünki onlar mükəmməl şərhərlə bərabər gəlirdi və buna görə onları başa düşmək də daha asan idi. Avropa düşüncəsi bu mətnlərlə zənginləşdi. Digər tərəfdən də ərəb dilindən tərcümələr dərhal çap olunurdu və çoxaldılırdı. Və nəticədə, bu yolla şərq elmləri qərbə gətirilmiş oldu.

Şərq əsərlərinin qərbə yayılmasına Səlib yürüşlərinin də təsiri olduqca çox olmuşdur, eyni zamanda 17-islam elminin avropaya yayılması İspaniya və Sicilyanın da yer alması ilə əsasən Cənubi İtalya üzərindən həyata keçirilirdi. XII əsr və xüsusilə sonrakı əsrdə Sicilyada İslam mədəniyyəti və sivilizasiyası mühüm əhəmiyyət kəsb etdi və Orta əsrlər Avropasına birbaşa təsir etdi. İtaliyanın cənubunda hökm sürən normanlar, müsəlmanların saray təşkilatı, şuralar, rəsmi yazışma prosedurları, ordu birləşmələri və pul çapı prinsiplərini mənimsəyib, özləri üçün böyük ölçüdə tətbiq edirdilər.

Beləliklə, avropa elmi XII əsr və xüsusilə sonrakı əsrdə bir çox islam alimlərinin əsərləri qərb dillərinə geniş şəkildə tərcümə olunduğu üçün böyük irəliləyiş əldə etdi. Qərblilər ərəb dilindən etdikləri tərcümələr vasitəsilə yunan fəlsəfəsi ilə tanış olduqda yunan mənbələrini tədqiq etməyə yönəldilər. XVIII əsrin sonlarında qərblilər ərəb dilində olan kitabları nəşr etməyə və qərb dillərinə tərcümə etməyə başladılar. Bu tərcümə fəaliyyətləri ilə yanaşı 1312-ci il Vyana Kilsə Konqresində Rocer Bekonun təklifi ilə müsəlmanları daha yaxından tanımaq məqsədiylə avropada Paris (Fransa), Oxford (İngiltərə), Bolonya (İtalya), Avignon (Fransa) və Salamanca (İspanya) kimi şəhərlərdəki universitetlərdə ərəb dili bölmələrinin yaradılması qərara alındı. Şərq mədəniyyətinin, ədəbiyyatının

zənginliyi Qərb müəlliflərin bu haqda söylədiyi fikirlərlə daha da təsdiqini tapmış olur. Buna misal olaraq alman şairi Hötenin baş nazir Müllərə yazdığı məktubunu göstərə bilərik. Höte qeyd edir ki, “farslar beş əsr ərzində, yeddi şair yetişdiriblər. Halbuki, söyləmədikləri şairlərin içində ondan üstün olanları vardır”.

Şərq mətnləri ilə Qərb mətnlərini diqqətlə araşdıranda və müqayisə edəndə görünür ki, Şərq ədəbiyyatının Qərbə təsiri həmişə və böyük miqyasda olub. Hötenin “Faust” əsərinin ikinci hissəsində onun Nizami Gəncəvinin əsərlərini, Şərq fəlsəfəsini diqqətlə oxuduğu məlum olur. Müsəlmanların müqəddəs kitabı Qurani-Kərimi “kitablar kitabı” adlandırıb. Leyli-Məcnun əfsanəsi X yüzilin sonunda Ebül-Ferec əl-İsfahaninin “Kitabül-Eqani” adlı əsərində həqiqi və saf sevginin nümunəsi olaraq özünə yer tapmışdır. Daha sonra bu mövzu Nizami Gəncəvi tərəfindən poema şəklində yenidən qələmə alındı və beləliklə Nizami dühası uzun illərdir dünya şərqşünaslığının, humanitar elminin diqqət mərkəzində qalmaq bacardı. Qüdrətli söz ustasının Şərq mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş parlaq irsi əsrlərdən bəri təkcə qoca Şərqin deyil, ümumilikdə dünyanın misilsiz mədəni sərvətlər xəzinəsində möhtəşəm yerini qorumaqdadır.

Şərqin hələ çox-çox əvvəl yaranmış dramaturgiyası, poetik dramları, qəhrəmanlıq mahnıları, buraya xaç yürüşlərilə üz tutmuşların dilində Avropaya da gəlib çıxmış və Orta əsrlər həm şifahi, həm yazılı Avropa ədəbiyyatına öz böyük təsirini göstərmişdi.

Şərq ədəbiyyatına xas elementlər avropa ədəbiyyatı üçün yeni bir yol açdı. Misal üçün fransız nağıllarında geniş istifadə olunan fantastik və ekzotik elementlər tamamilə şərq rəvayətlərinə aid xüsusiyyətlərdir. Hətta bu elementlərlə zəngin olan satira da fransız cəmiyyətinin tənqid üçün istifadə etdiyi vasitə olmuşdur. İtaliyalı Covanni Morananın fransızca yazıb çap etdirdiyi “Türk xəfiyyəsi” əsəri də bu cür sosial satiralardan hesab olunur. Ədəbiyyatşünasların fikincə, Monteskyö “Fars məktubları”nda (1721) də mənəbə kimi məhz bu əsərdən bəhrələnmişdi.

Dünya mədəniyyətinin yeni səhifəsini açmış Avropa Renessansından əsrlər öncə Nizami dühası Şərq Renessansının əsasını qoymuşdu. Nizaminin əsərlərində təbliğ və tərənnüm etdiyi bəşəri dəyərlər ondan əsrlər sonra Avropa ədəbi-fəlsəfi fikrində, Avropa humanistlərinin ideyalarında meydana çıxdı. Türk və fars ədəbiyyatında Leyli və Məcnun mövzusunda məsnəvi yazan şairlər, ərəb mənəbələrindəki başqa əfsanələrdən bəhrələnmək və yeni motivlər əlavə etməklə yanaşı, əsas Nizami Gəncəvini nümunə götürürdülər.

Nizami Gəncəvi poeziyasının Qərb ədəbiyyatına təsir dərəcəsiindən söz açarkən, ilk öncə onu qeyd etmək zəruridir ki, xristian mədəniyyəti və incəsənətinin ən qüdrətli nümayəndələri bu təmas və mənimsəmə prosesindən kənar qalmamış, ən önəmlisi və qürurverici cəhəti ondadır ki, dünyaşöhrətli klassiklərin məhz özləri bu məsələlərdən və yaradıcı öyrənmədən bəhs etmişdilər. Nizami poeziyasının cazibəsindən yan keçə bilməyən, ondan bilavasitə və ya dolayısı ilə mənəvi qidalanan dahilər, cahanşumul klassiklər sırasında isə Dante, Petrarca, Bokkaçio, Şekspir, Şiller, Höte, Bayron, Puşkin və başqa nəhəng sənətkarlar vardır.

Ən mühüm və maraqlı tərəfi odur ki, Nizami poeziyasının qüdrətindən və özəl xüsusiyyətlərindən bəhs edən Qərbin məşhur klassikləri və şərqşünasları dahi Azərbaycan şairinin özündən sonrakı müxtəlif yönlü və üslublu istedad sahiblərinə konkret təsirlərindən söz açmaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda, Nizaminin Şərq şeiriyyəti və cahan bədii düşüncəsi inkişafındakı təkrarsız xidmətlərini də vurğulamağa can atmışlar. Türk ədəbiyyatında Leyli və Məcnun mövzusunun ilk dəfə müraciət edən 1313-cü ildə Gülşehri adlı yazıçı olmuşdur. Gülşehri adlı türk yazıçısı məşhur “Mantikut-tayr” əsərində 79 beyitlə eyniadlı mövzunu “Dastani Leyli və Məcnun” başlığı altında qələmə alır. Ancaq heç kəsə sirr deyil ki, bütün şərq və eləcə də dünya ədəbiyyatının mükəmməl abidəsi olan “Leyli və Məcnun” əsərinin türk dilində ən gözəl variantını Məhəmməd Füzuli yazmışdır.

Füzuli şərqdə məşhur və önəmli olduğu qədər qərb mədəniyyətində də ona, şəxsiyyətinə və yaradıcılığına önəm verilmişdir. Onun qərbdə tanınması Osmanlı ədəbiyyatı haqqında aparılan araşdırmalardan başlayır. 1904-cü ildə ingilis yazıçısı E. J. Wilkinson Gibbin yazmış olduğu "Osmanlı Şeirinin Tarixi" adlı əsər Füzulinin qərbdə öyrənilməsinin təməlini qoyur. Kitabda Füzuliyə 37 səhifə həsr olunur. Müəllif Füzulini “ruhun şairi” adlandırmış, “türk şeirinin bayrağını əlçatmaz yüksəkliklərə qaldırdığını” göstərmişdir.

Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsəri də 1959-cu ildə Sufi Hurinin ingiliscəyə tərcüməsi ilə UNESCO tərəfindən yayımlanmışdır. Bu əsərin alman, ispan və rus dillərinə də çevrilmişdir. Bu gün qərb universitetlərindən hansında Türkologiya, Şərqşünaslıq və Şərq dilləri fakültələri varsa, istisnasız orada Füzuli haqqında ayrıca bir dərslər keçirilir. Füzulinin haqqında ya dissertasiya işi yazılır, yaxud da onun əsərləri Şekspir, Dostoyevski, Con Don, Qotfrild Keller kimi dünya ədəbiyyatının tanınmış simaları ilə müqayisə edilir. Bundan başqa, Füzulinin haqqında müxtəlif dillərdə yazılmış ensiklopediyalarda da məlumat vardır. Britaniya, Rusiya, İran, İslam ensiklopediyalarında Füzuliyə sərf olunan səhifələrin digər klassik şairlərimizə həsr olunduğundan çox olduğunu görə bilərik.

Zənnimizcə, Leyli və Məcnun, Yusif və Züleyxa, Gül və Hüsrəv, Mehri və Vəfa, Cəmşid və Hürşid kimi hekayələr orta əsrlərdə Səlib (Xaç yürüşləri!) yürüşlərindən sonra avropa ədəbiyyatına öz böyük təsirini göstərmişdir. Beləliklə, fransız ədəbiyyatında Tristan və İzolda, Aucassin və Nicolette, macar ədəbiyyatında Floris və Blanche flour, ingilis ədəbiyyatında Romeo və Cülyetta kimi əsərlərin mövzusu olmuşdur.

İspan tədqiqatçısı Miguel Asin Palacios eyni mövzudan əsaslı nümunələrlə bəhs etdiyi “La Escatologia Musulmana en la Divina Comedia” (Madrid 1919) adlı əsərində Dantenin Ebül-Ala el-Maarrinin “Risaleül-Qüfranı” və Muhyiddin İbnül-Arabinin əl Fütühatül-Mekkiyyə”sindən təsirləndiyini yazır. Asin Palacios görə “İlahi Komediya”nın mövzusu İsrə və Merac hadisələrindən götürülmüşdür. Meraç adlı bir kitabın Dantenin anadan olduğu illərdə latincaya, fransızcaya və ispancaya tərcümə edilmişdir. Çox güman ki, Dante də bu tərcümələrdən istifadə etmişdir. (4)

Daniel Defo - Robinzon Kruzo. Əndəlüslü filosof və həkim Ebu Bəkr İbn Tufeylinin (b.e.1185) “Hayy bin Yakzan” adlı əsərində Hayy adlı qəhrəman bir adada

tək başına yaşayan bir kişidir. Zamanla hər varlığın bir var edəni olduğu fikrinə inanan Hay, nəhayətdə mütləq olan və tək Allah inancına çatır. XV yüzildə Pico della Mirandola tərəfindən latıncaya çevrilən əsərin Yeni dövr qərb dünyasında böyük bir təsiri olmuşdur.

Əsərin qərbə təsiri, ispan yazıçısı Gracian Baltasarın (1658) “el-Criticón” (Saragossa 1651) adlı kitabı ilə başlamaqdadır. Əsərin qəhrəmanı Andrenionun hekayəsinin əvvəl hissəsinə çox oxşaması mümkün təsirlərin olması həqiqəti üzərində müzakirələrə səbəb olmuşdur. Əlavə olaraq ingilis yazıçısı Daniel Defonun (1731) Robinzon Kruzosu ilə “Tarzan” personajının “Hayy bin Yakzan”dan ilhamlanmış olduğu fikrini önə çıxarır.

Ədəbiyyat

1. Şakiroğlu, “Sicilya”, 69; Bâye Kahye, “et-Tesîrâtü’l-Arabiyye fi’l-Edebi’l-Garbî fi Dav’i’l-Edebi’l-Mukâran”, Mecelletü’l-Mahber, Sayı: 8 (2012), 247.
2. Bayramlı, O. (2008). Görkəmli Fikir Dühası. Əli Bəy Hüseynzadə. Seçilmiş Əsərləri. I Cild. Bakı,
3. Çayıoğlu. Cəfərov, N. (2003). Azərbaycan İntibahı: Problemlər, Mülahizələr. N. Cəfərov Klassiklər və müasirlər. Bakı: Elm.
4. <http://www.safarabdulloh.kz/img/books/Сүфизм.pdf>
5. https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2018_213.pdf

Rəyçi: Prof. Bella Musayeva